

Карл-Вільгельм Нібур

ЄВРЕЙСЬКІ ПОЗАКАНОНІЧНІ ПИСАННЯ В ХРИСТІЯНСТВІ ПІЗНЬОАНТИЧНОЇ ДОБИ

У статті розглянуто вживання Святого Письма в давньому християнстві. Виходячи з текстуального передання, не завжди можна чітко відокремити «канонічні» і «позаканонічні» писання. Значно важливіше, що для християнських читачів старозавітні тексти, як і пов'язані з ними давні єврейські джерела, мали особливу вагу для розуміння Святого Письма, яке для християн складається зі Старого і Нового Завітів. «Сентенції Сирійського Менандра» представлено як дивовижний приклад поєднання біблійних єврейських традицій мудрості, грецької філософської та етичної освіти і християнського передання етосу, що був спільним для пізньоантичної доби.

Ключові слова: елліністичний юдаїзм, єврейські псевдоепіграфи, Сирійський Менандр, мудрість, етика, історія прийняття Біблії.

Що таке «Святе Письмо»?

Коли ми говоримо про «Святе Письмо», то треба усвідомлювати, що в наші часи в західних секулярних суспільствах у Європі вже втрачено очевидність того, про які саме тексти йде мова. Звичайно, в католицькому університеті виглядає цілком зрозумілим, що ми маємо на увазі Біблію. Та все ж слід зазначити, що навіть учені-біблісти не завжди мали чітке розуміння того, що таке «Біблія» чи навіть «канон» у християнській традиції. А тим більше складно було розуміти це за перших століть творення Церкви.

Для мене як протестанта-лютеранина самозрозуміло, що для богословських роздумів Біблії слід надавати особливої ваги й виняткового значення. З іншого боку, треба брати до уваги, що навіть у лютеранських Церквах – сьогодні, як і в минулому – Біблію ніколи не читали як «звичайний текст». Вона завжди була частиною традиції, яку передавала Церква, родина чи навіть – довший час – секулярне суспільство. Ще більшою

мірою це може стосуватися чи то середньовічного рицаря-католика, чи єгипетського ереміта пізньоантичної доби, чи то ченця Києво-Печерської лаври XI ст. Біблія завжди була більше, ніж книгою, зокрема для тих культурних середовищ, для яких визначальною була усна чи навіть невербальна комунікація, значно більшою мірою, ніж для нашого. Зміст Біблії, її розповіді про Ісуса, її релігійне чи богословське значення часто передавалися людям невербальною «мовою», через різні форми образотворчого мистецтва, звуки чи навіть запахи.

Однак навіть на рівні змісту Святого Письма нам не слід обмежувати погляду лише текстами, які передаються у збірці писань на зразок тієї, що друкується в наших сучасних виданнях Біблії. Біблія, яку вживали в церквах, часто містила значно більше, ніж просто тексти канонічних писань. Відомим прикладом служить середньовічна *Biblia pauperum* – збірка дереворитних таблиць-зображень, які ілюстрували біблійні тексти. Посередині кожної таблиці розміщено ілюстрації до біблійних уривків, зазвичай про події з Ісусового життя, а довкола них є лише короткі тексти або ж їх і зовсім нема. Слова, які промовляють зображені особи, іноді написано на сувоях, що виходять з їхніх уст. У поєднанні зі сценами чи персонажами з Євангелій подано ілюстрації до відповідних сцен зі Старого Завіту чи навіть до апокрифічних розповідей, пов'язаних із темою новозавітної сцени. Таким чином, *Biblia pauperum* – це своєрідний ілюстрований біблійно-богословський коментар до Євангелія. У середньовіччі така форма Біблії була доступнішою для багатьох людей, ніж писаний текст. До сьогодні існує багато видань Біблії, які містять ілюстрації, молитви, примітки чи коментарі, а також кілька додатків. Це можна сприймати як аналогію до розуміння Біблії в її ширшому значенні, відповідно до її вжитку й застосування в домодерні часи.

Для нашої теми про «позаканонічні писання в християнстві пізньоантичної доби» важливим є те, що в домодерні часи передавання текстів біблійних писань відбувалося невіддільно від церковного життя і життя побожних людей. Біблійні тексти передавали не тільки з огляду на наукові чи історичні інтереси – їх читали, переписували й передавали з покоління в покоління люди, які розвинули особистий зв'язок із Біблією. Тому, переписуючи чи ілюструючи біблійні рукописи, передавачі біблійних текстів не могли повністю виключити свого суб'єктивного розуміння і знання біблійних постатей чи розповідей. Іноді в тих самих рукописах ми знаходимо «канонічні» писання поряд із «неканонічними». Доволі часто в надписах чи підписах до рукописів подано короткі коментарі про автора чи писаря або ж додано славослов'я. Через такі додатки до біблійних текстів із самих рукописів можна побачити, що переписувачі біблійних творів, зазвичай із монаших середовищ, жили цими своїми текстами.

«Єврейське» і «християнське» як оспорювані терміни

Усе досі сказане стосується християнського передання біблійних рукописів. Проте, як ми вже побачили, копії християнської Біблії чи такі ілюстровані Біблії, як *Biblia pauperum*, могли містити й «неканонічні» розповіді про біблійних персонажів. Це, зокрема, стосується постатей зі Старого Завіту. Шукаючи витоків таких «позабіблійних» традицій щодо старозавітних постатей чи тем, ми стикаємося з дуже складною проблемою. Це, з одного боку, пояснюється обмеженою кількістю джерел, а з іншого – і ще більшою мірою – проблемою термінології. Те, в чому ми звикли чітко розрізняти «єврейське» і «християнське», зовсім не відокремлюється так явно в давніх текстах, а менш за все – у новозавітних писаннях! Уся термінологія «юдаїзму» і «християнства», яка стосується двох різних релігій, належить аж до IV і пізніших століть, і християнські богослови розвивали її для того, щоб захистити ідентичність своїх груп від тих «інших», які вели відмінний спосіб життя – відповідно до Тори.¹

З іншого боку, ці християнські богослови та їхня паства читали свою Біблію, яка складалася зі Старого Завіту і Нового Завіту. Отже, євреї і християни до певної міри мали схожий інтерес до тих самих текстів і розповідей, оскільки вони хотіли знати більше про біблійні постаті чи інші важливі богословські або релігійні речі.² Мало того, коли християни в пізньоантичну добу стали виявляти більший інтерес до старозавітних тем і постатей, вони ґрунтували свою цікавість саме на новозавітних писаннях. Адже в очах християнських читачів Біблії Авраам чи Давид були посталями не лише зі Старого Завіту, але й з Нового. Давида вони сприймали не тільки як царя Юди в Єрусалімі, але водночас і як предка Ісуса; Авраам був уже не лише батьком євреїв, але й «батьком багатьох народів», як чітко висловився Павло, а отже, й батьком усіх тих, які вірять в Ісуса Христа. Тому для християнських читачів Старий Завіт не був «єврейською» книгою, а його зміст становив частину їхніх біблійних традицій.

Усе це слід мати на увазі тепер, коли ми переходимо до величезного масиву так званого «парабіблійного» матеріалу з грекомовної пізньоантичної доби. Майже всі рукописні свідчення про цей матеріал походять

¹ Поп. *The Parting of the Ways: Between Christianity and Judaism and Their Significance for the Character of Christianity* / ред. J. D. G. Dunn. London 1991; *Jews and Christians: The Parting of the Ways, A.D. 70 to 135: The Second Durham-Tübingen Research Symposium on Earliest Christianity and Judaism (Durham, September, 1989)* / ред. J. D. G. Dunn. Tübingen 1992; *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Early Middle Ages* / ред. Adam H. Becker, Annette Yoshiko Reed [= Texts and Studies in Ancient Judaism, 95]. Tübingen 2003.

² Див. багатий матеріал, зібраний у книжці: *Old Testament Pseudepigrapha: More Noncanonical Scriptures* / ред. R. Bauckham, J. R. Davila, A. Panayotov. Grand Rapids, MI 2013.

від християнських переписувачів. Єврейську традицію, що збереглася в равиністичній літературі, відокремлювала мова, і тому між цими двома колами передавачів існує тільки часткове взаємне перекривання. Утім, у часи Ісуса й новозавітних авторів по всьому узбережжю Середземного моря вже жило багато грекомовних єврейських спільнот. Можна припустити, що ці грекомовні євреї розвинули власні літературні традиції та релігійні концепції, незалежно від Ісуса і християнського руху. Проте, крім знахідок із Кумрану й доволі обмежених археологічних чи епіграфічних доказів, своїм знанням про них ми майже повністю завдячуємо давньому християнському переданню.

Очевидно, що в доравиністичний період євреї приймали Тору, яка вже тоді ґрунтувалася на «Законі, Пророках і Писаннях», за основу для будь-якої зі своїх релігійних традицій. Ці книги вже були укладені як збірка, авторитетна для будь-якої єврейської групи, навіть якщо формулювання і порядок ще не були до кінця усталені в усіх її частинах. У всякому разі, на той час євреї мали доволі обмежений доробок особливо цінних релігійних писань, на якому можна було базувати й розвивати власні релігійні, етичні чи навіть літературні устремління. Оскільки поступово робилися переклади цих біблійних писань грецькою мовою, починаючи вже від II ст. до Хр. (Септуагінта), ця авторитетна традиція стала доступною для грекомовних єврейських спільнот їхньою мовою. Тож Септуагінта створила основу для подальшої літературної творчості в грекомовному єврейському світі. Однак при цьому Септуагінта стала ще й першою частиною християнської Біблії, і християни читали її, виходячи з власної віри в Ісуса Христа. Тому посилення на постаті чи тексти із Септуагінти в творах пізньоантичної доби не можна вважати очевидним засобом для чіткого визначення єврейського чи християнського характеру будь-якого з давніх джерел.

Жанри, тематика й зміст елліністично-єврейської літератури та їхнє походження

У нещодавніх дослідженнях про єврейсько-елліністичну літературу ведуться гарячі дебати щодо її походження.³ Починаючи від кінця XIX ст., знайдено багато позаканонічних писань, дослідження яких показало, що доравиністичне середовище юдаїзму перебувало під сильним впливом елліністично-римської культури. Окрім текстів, віднайдених на сувоях Мертвого моря, майже всі ці доравиністичні єврейські писання передавалися виключно середовищем християнських переписувачів і спільнот

³ Поп.: J. R. Davila. *The Provenance of the Pseudepigrapha: Jewish, Christian, or Other?* Leiden 2005.

пізньоантичної доби, які очевидно виявляли великий інтерес до текстів, пов'язаних з їхньою Біблією, зокрема зі Старим Заветом. Численні рукописи з цими начебто «єврейськими» творами вказують, утім, на відверто християнську позицію, яка виявляється через виразні згадки про Ісусове розп'яття і воскресіння, про Страшний суд, який чинитиме воскреслий Христос, чи про Пресвяту Тройцю. Однак у багатьох випадках не можна сказати, що такі виразно християнські конфесійні твердження були пізнішими вставками переписувачів чи що їх цілком нема. Тому потрібні додаткові докази, щоб розрізнити тексти єврейського і християнського походження, адже в пізньоантичну добу очевидними кандидатами на творення такої літератури є як християни, так і євреї, оскільки вони спираються на ту саму «біблійну» традицію. Не маючи змоги зробити огляд усіх джерел, які треба би взяти до уваги, подаю тут лише вузьку вибірку прикладів, за допомогою яких можна проілюструвати багатство пов'язаної з Біблією релігійної літератури в пізньоантичну добу та показати складність пошуків її походження.

«Йосиф і Асенета»

Ця прекрасна історія переповідає один з епізодів довгої біблійної розповіді про Йосифа, а саме його одруження з дочкою єгипетського священика (Бут 41:45).⁴ Цьому епізодові присвячено в розповіді лише один вірш. Утім, з цього єдиного вірша автор твору розвиває щось на зразок любовної історії, яка має всі складові, притаманні жанру античних романів (тобто секс, злочин і релігію). Для нашого питання становить інтерес змальований у розповіді образ Йосифа, який постає там не просто як красивий і надзвичайний молодий чоловік, але і як небесна істота. Коли в момент прибуття Йосифа до палацу її батьків Асенета вперше спостерігає за ним із віддаленого вікна, їй здається, що він «як сонце, що на своїй колісниці сходить із неба на землю» та як «світло над землею» (Йосиф і Асенета, 6:2). Пізніше, коли ще одна небесна істота («чоловік із небес», 14:3), що назагал виглядає як Йосиф, входить у її зачинену кімнатку й представляється як «провідник дому Господнього» і «начальник воїнства Всевишнього» (14:8), Асенета навертається зі свого ідолопоклонства до одного і єдиного Бога Ізраїля. Чи є цей «небесний Йосиф» «християнським» уявленням, зображенням відповідно до моделі небесного Христа, як *typos* для Ісуса, чи це просто «єврейський» Йосиф, намальований уявою вкрай «синкретичних» або «містичних» євреїв у пізній античності?

⁴ Пор.: *Joseph und Aseneth* / ред. E. Reinmuth. Tübingen 2009.

«Заповіти дванадцяти патріархів»

Ця збірка, що складається з дванадцяти прощальних звернень, виголошених синами Якова своїм нащадкам перед наближенням смерті, збереглася тільки у християнських рукописах.⁵ Лише окремі частини з неї було знайдено і в дохристиянських (давньоєврейських чи арамейських) джерелах. Попри це, структура будь-якого з дванадцяти заповітів відповідає схемі, добре відомій з ранньої єврейської паренези: услід за коротким автобіографічним оглядом ідуть етичні повчання та панорама есхатологічного майбутнього, зокрема Страшного суду Божого. І якщо автобіографічні уривки виводяться з біблійних, а також позабіблійних єврейських традицій представлення життя патріархів, а етичні розділи дотримуються норм, типових для настанов ранньої єврейської Тори, то есхатологічні розділи іноді включають ще й згадки про «нового священика», про «зорю, (що) постане в небі, як цар» (Заповіт Леві, 18:2н), чи про «чоловіка, (який) постане з мого сімені [тобто сімені Юди], як сонце праведності..., щоб вилити духа благодаті на вас..., і в ньому рід праведності постане для народів, щоб судити й оберігати всіх тих, які взивають до Господа» (Заповіт Юди, 24:1н, 6). Тут ми явно читаємо суто християнські проповідування. Однак постає питання: чи їх вставили християнські переписувачі, чи вони є компонентами оригінального твору, який був «християнським» від самого початку? Текстуальна критика не може відповісти на нього.

«Оракули Сивіли»

Цей твір є збіркою з близько дванадцяти книг, що містять оракули, здебільшого з гексаметрових віршів, котрі приписують пророчиці (чи кільком пророчицям) на ім'я Сивіла, яка була вельми популярною в елліністично-римські часи.⁶ Текстуальне передання книг Сивіли досить хаотичне й пізніе (XV ст.). У тій формі, в якій збірка дійшла до нас, вона виглядає християнською. Вірш акростиха в книзі VIII розшифровується як «Ісус – Христос – Син Божий – Спаситель – Хрест» (217нн). Однак вважається, що частини з книг III, IV і V мають єврейське походження, оскільки вони містять переважно апокаліптичні поняття і проголошення есхатологічного суду, включно з традиційними настановами щодо способу життя, якого вимагає єврейський Закон, і не містять жодних згадок про Ісуса Христа.

⁵ H. W. Hollander, M. de Jonge. *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*. Leiden 1985; M. de Jonge. *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Critical Edition of the Greek Text*. Leiden 1978.

⁶ *Sibyllinische Weissagungen: Griechisch-Deutsch. Auf der Grundlage der Ausgabe von Alfons Kurfeß neu übersetzt und herausgegeben* / ред. J.-D. Gauger. Düsseldorf 1998.

Тому можемо припустити, що давні євреї, для яких «Оракули Сивіли» в їхньому елліністично-римському середовищі вже стали цілком звичними, запозичили цю літературну форму ще з «поганських» пророцтв, щоб виразити свої паранетичні наміри та есхатологічні очікування. А згодом християнські читачі, які, зрозуміло, поділяли принаймні частину з паранетичних і есхатологічних переконань, виголошених у єврейських «Оракулах Сивіли», перебрали їхню літературну форму і велику частину змісту, щоб виразити свою особливу віру в Ісуса Христа. Це характерно для значної частини єврейсько-елліністичної літератури, яка збереглася лише завдяки християнським читачам і переписувачам із пізньоантичної доби. І знову ж таки, дуже важко, а часто й зовсім неможливо чітко виокремити ті рядки чи навіть частини з книг Сивіли, які можна з усією очевидністю визнати єврейськими за походженням.

Псевдо-Менандр як показовий приклад

Якщо ми хочемо вникнути в суть середовища, де в пізньоантичну добу читали й використовували (а також переписували) стисло представлені тут тексти, то, напевно, не варто братися проводити надто чітке розрізнення між їхнім «єврейським» чи «християнським» походженням. Мабуть, доречніше розглянути й описати спільну сферу, де християни і євреї поділяли спільні релігійні інтереси, як-от в етичній площині, окремих есхатологічних очікуваннях чи вірі в одного і єдиного Бога, – попри всі суттєві розходження чи навіть суперечності між ними в поглядах на інші богословські чи релігійні питання (наприклад, христологію або еклезіологію). З цією метою хочу представити не надто відомий, але справді дивовижний зразок давньої літератури – так званого *Сирійського Менандра*.

Серед сирійських рукописів, що збереглися в Британській бібліотеці й походять із Сирійського монастиря (Dayr as-Suryan) у Єгипті, але постали в Месопотамії пізньоантичної доби, є збірка висловів мудрості, яку приписують «Менандрові Мудрому»⁷. Найдовша її версія (BL Add. 14658, «антологія») має близько 500 рядків, що містяться в приблизно 100 текстуальних одиницях, залежно від поділу та впорядкування тексту. Коротша версія з близько 40 рядків (BL Add. 14614, «компендіум») майже тотожна з відповідними віршами з антології змістом, формулюванням і порядком, але поділена на коротші текстуальні одиниці (від 1 до 4 рядків у кожній). Третє свідчення тої самої гномології виявив зовсім недавно Юрій Аржанов

⁷ D. G. Monaco. *The Sentences of the Syriac Menander: Introduction, Text and Translation, and Commentary*. Piscataway 2012; Y. N. Arzhanov. *Archäologie eines Textes: Die Menander-Sentenzen in syrischen Spruchsammlungen // Zeitschrift für antikes Christentum* 19 (2015) 69-88.

на форзацах (тепер сильно пошкоджених) іншого рукопису з того самого фонду (BL Add. 14598, загалом близько 100 рядків).⁸ Сирійські рукописи датуються VII ст. (BL Add. 14658), VIII ст. (BL Add. 14614), а також VII і IX ст. (BL Add. 14598, але стиль письма на форзацах належить до періоду між X і XIII ст.). Рукопис, який включає найдовшу версію, містить переважно грецькі філософські праці в сирійському перекладі та богословські чи філософські праці Сергія Решайнського (сирійського лікаря і священика, який помер у 536 р. по Хр.), а також інші тексти, як-от лист Мари бар Серапіона. У томі, де є ці форзаці, містяться праці Філоксена Маббузького (ще одного сирійського богослова, який помер у 523 р. по Хр.). Тут збірку приписано «Амрові, грецькому філософові» (тобто Гомеру), однак аналіз почерку, порядку та змісту показує, що цей текст можна розглядати як ще одну версію «Сентенцій Сирійського Менандра», що ґрунтується чи то безпосередньо на антології, чи на втраченій копії.

Етичні теми, порушені в збірнику висловів, різнобічні й широко вживані, що було характерним для збірників давньої мудрості. Однак в антології проглядається намір певним чином упорядкувати цей етичний матеріал. Настанови розбито по траєкторії життєвого шляху людини, обрамленого народженням і смертю, що включає різні етапи її життя: дитинство, статеве дозрівання, молодість, одруження, зрілість і старість.⁹ Смерть, яка є головною темою цієї збірки (2-3, 17, 19, 22, 38, 54-56, 64-67, 69, 73), в кульмінаційному моменті набирає найбільшої ваги (92-101).¹⁰ Збірка охоплює ледь не кожну сферу людського життя, з наголошенням на умовах життя заможної родини в цивілізованому міському середовищі. Настанови завжди звернені до чоловіків, але говориться також про стосунки між чоловіками і жінками (20, 59), між дітьми і батьками (1-2, 5-7, 17-18, 38, 64), між молодими і старими (3, 19, 66, 70), між багатими і бідними (42, 47-48, 56, 71, 87-91). Життя розгортається в родинному колі, до якого належать сім'я і раби (41, 62). Воно характеризується дружбою (6, 39-40, 64, 73), пов'язане з власністю (25, 36, 63, 65), роботою (24, 26, 36, 56) чи навіть судовими процесами (23-24, 35, 55, 57). Любов і сварки (22-24, 33, 37, 60-61, 72, 78, 84), хвилювання (67), хвороба (75, 92, 96, 98), пияцтво й обжерство (10-14), кра-

⁸ Y. N. Arzhanov. *Amrus Philosophus Graecus: A New Witness to the Syriac Sentences of Menander* (готується до публікації в *Muséon* 130/2 (2017)).

⁹ Поп.: A. Kirk. *The Composed Life of the Syriac Menander* // *Studies in Religion / Sciences Religieuses* 26/2 (1997) 169-183.

¹⁰ Пункти подано на основі перекладів: F. Schulthess. *Die Sprüche des Menander, aus dem Syrischen übersetzt* // *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 32 (1912) 199-224; T. Baarda. *The Sentences of the Syriac Menander* // J. H. Charlesworth. *The Old Testament Pseudepigrapha*, т. 2. Garden City – New York 1985, с. 583-606.

діж і вбивство (4, 25, 28, 44, 50), секс і злочин (8-9, 43), чаклунство (49), пихатість і скупість (45-46, 74) є елементами щоденного життя, як і молодість, багатство, здоров'я, відпочинок, радість і задоволення (70-75, 87, 90-92, 101). У способі життя слід керуватися «страхом Божим» (2, 21, 68). Обґрунтуванням настанов найчастіше є виразні посилання на Бога (3, 5, 8, 19, 29, 32, 38, 42, 67, 98, 101). Іноді є покликання на мудрість (7, 79), а в одному місці навіть на «закон» (51), які вважаються критеріями для оцінки етичної поведінки. Полемічні посилання на «священиків» та «їхніх богів» (45-46, пор. 49), мабуть, звернені проти «поганських» (а не єврейських чи християнських) релігійних практик.

Текстуальні одиниці різняться своєю формою: від простих однорядкових висловів (*monostichoi*, 68-97), через форми *chreiai* (17: про насильство проти старших людей, з посиланням на діалог між Гомером і його друзями) і коротші оповідання з настановчими висловами (15-16: лінивість і працьовитість, 52-54: балакучість і мовчання) аж до грон висловів, що розглядають пов'язані між собою теми (наприклад, 18-19: ставлення до батьків і літніх людей; 27-32: ставлення до рабів; 52-66: пиття і їжа).

Збірники сентенцій сирійською мовою, як і приписувані Менандрові, є свідченнями того, що в християнських монастирях пізньоантичної доби була прийнята система грецької загальної освіти (*enkyklikos paideia*). Моральні цінності й етичні настанови, які походили з давньої греко-римської, а також старозавітної і єврейської традицій мудрості, приймалися в християнських колах (зокрема в монаших спільнотах) і передавалися в середньовічну й навіть модерну європейську цивілізацію, нерідко через арабів. Проте «Сентенції Сирійського Менандра» не містять жодних вказівок на якийсь конкретний «християнський» вплив.

Отже, питання «оригінальної версії» таких збірок давньої мудрості та їхнього релігійного і культурного походження часто неможливо вирішити з певністю. Утім, хоч для Сирійського Менандра нема жодної текстуальної традиції грецькою мовою, існування грецького оригінала «Сентенцій Сирійського Менандра» видається можливим, зважаючи на добре засвідчене в інших джерелах вживання імені класичного грецького автора як основи для етичних афоризмів. Кілька збірок з однорядковими висловами грецькою мовою (*monostichoi*) в пізньоантичну добу приписували грецькому комедіографові Менандру (IV-III ст. до Хр.), але в них майже немає текстуальних схожостей із збіркою мудрості, яку ми тут розглядаємо, окрім деяких споріднених із загальними традиціями давньої мудрості моментів. Значно тіснішими є зв'язки цієї збірки з приписуваною Фокілідові гексаметричною поемою мудрості, яка майже напевно походила з освічених елліністично-єврейських кіл Александрії (ймовірно, I ст. по Хр.). Водночас

як цей «Псевдо-Фокілід», так і «Сентенції Сирійського Менандра» можуть свідчити також про традиції давньої єврейської мудрості, які поєднували в собі біблійне благочестя, елліністичну освіту й загальні етичні цінності. Схоже, що для переписувачів, які жили в християнських монастирях, таке поєднання служило ідеальною основою для вираження їхніх власних етичних переконань, міцно закріплених у їхній Біблії.

Висновок

Ведучи мову про рецепцію Біблії, неможливо провести чітке розрізнення між «канонічними» і «позаканонічними» писаннями. Біблія, якою її читали, розуміли й застосовували на практиці читачі, – чи були вони членами Церкви, чи ні, – є чимось більшим, ніж просто книгою. Існує природна різноманітність щодо точного порядку і змісту «канонів», чинних у різних віросповіданнях. А беручи до уваги рецепцію біблійних текстів, слід враховувати також традиції тлумачення Біблії, які не завжди потрапляли в текстуальну традицію біблійних рукописів. Часто такі тлумачні традиції зберігалися лише в позабіблійних чи небіблійних текстах, що їх писали і передавали спільноти, які читали Біблію. Тому позаканонічні тексти можуть відкрити нам очі на «правдиве» розуміння Біблії в житті тих, хто її читав.

Для християнських читачів Біблія, що складалася зі Старого і Нового Завітів, творила основу їхньої християнської віри та способу життя. Тому біблійні постаті чи ідеї з обох частин Біблії сприймалися і тлумачилися як живе слово єдиного Бога – Отця, Сина і Святого Духа. В історії християнського прийняття Біблії персонажів чи зміст Старого Завіту сприймали відповідно до їх інтерпретації в Новому Завіті й на основі віри в Ісуса Христа, навіть якщо таке християнське ісповідання не завжди явно виражалося в позабіблійних джерелах. Тому й сьогодні часом нелегко провести точне розрізнення між «єврейським» і «християнським» текстом з огляду на його походження чи на його прийняття і передавання в давні часи.

Якщо ми досліджуємо позаканонічні джерела пізньоантичної доби, то важливіше, напевно, розглядати збіги між «єврейським» і «християнським» розумінням біблійних текстів і персонажів, аніж проводити чітке розрізнення між їхнім походженням і спільнотами, що їх читали. Варіантів розуміння тих самих біблійних текстів могло бути й більше, і не виключено, що між різними читачами, які дотримувалися чи то «єврейських», чи то «християнських» переконань, було навіть більше згоди, ніж ми можемо собі сьогодні уявити. В усякому разі, і єврейські, і християнські читачі виявляли однаковий інтерес до тих самих текстів, які творили основу для їхньої віри та їхнього побожного способу життя.

З англійської мови переклала Оксана Бодак

Karl-Wilhelm Niebuhr

JEWISH EXTRA CANONICAL WRITINGS IN LATE ANCIENT CHRISTIANITY

The article deals with the use of Holy Scripture in ancient Christianity. With regard to their textual transmission, 'canonical' and 'extra-canonical' writings are not always strictly separated. More important, for Christian readers Old Testament texts as well as ancient Jewish sources referring to them were of particular importance for their own understanding of Holy Scripture, which for Christians consists of both Old and New Testament. The Sentences of the Syriac Menander are introduced as a fascinating example for the combination of biblical Jewish wisdom traditions, Greek philosophical and ethical education, and the Christian transmission of an ethos common in Late Antiquity.

Keywords: Hellenistic Judaism, Jewish pseudepigrapha, Syriac Menander, wisdom, Ethics, reception history of the Bible.